

АКСІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОГО ЗДОРОВ'Я ПІДЛІТКІВ

У статті розкрито сутність поняття «духовне здоров'я». Проаналізовано концепти «духовність», «цінність», «духовні цінності», розкрито їхній взаємозв'язок. Визначено роль школи у формуванні духовних цінностей підлітків. Представлено також педагогічні умови, що впливають на формування аксіологічної складової духовного здоров'я підлітків, зокрема: урахування вікових особливостей, використання міждисциплінарних зв'язків, принципу активності учнів.

Ключові слова: *духовне здоров'я, духовність, цінність, духовні цінності, моральні цінності.*

Складний період трансформацій у нашій країні, переосмислення цінностей буття висуває на перший план цінність духовності особистості, яка є однією з головних проблем, що стоять перед кожною сім'єю, школою й державою загалом. Духовність зміцнює єдність усього суспільства, забезпечує подолання труднощів на шляху його розвитку.

Так, про необхідність формування духовності молодого покоління наголошено у Декларації про державний суверенітет України, Конституції України, Законі України «Про освіту», Державній Національній програмі «Освіта» (Україна XXI століття), Національній програмі «Діти України», головним орієнтиром яких є забезпечення фізичного, психічного, соціального та духовного здоров'я.

Саме духовне здоров'я є визначальним у ставленні людини до себе, до інших, до суспільства. Виходячи з цього, можна розглядати духовне здоров'я особистості як прагнення людини до оволодіння загальнолюдськими цінностями: правдою, істиною, добром; здатністю відчувати себе часткою наколишнього світу, поліпшувати його та активно сприяти цьому і в зв'язку з цим вміти співчувати, співпереживати, надавати допомогу іншим, будувати свої співвідносини з людьми, відповідально ставитись до себе самого та свого життя. Бездуховну людину не можна визнати здоровою.

У сучасних уявленнях про здоров'я людини є апріорі незаперечною теза щодо чотирьох його складових, а саме: фізичного, психічного, соціального та духовного. Усі ці складові є невід'ємними одна від одної, тісно взаємопов'язані, діють одночасно, а їхній інтегрований вплив визначає стан здоров'я людини.

Вирішення проблеми формування духовного здоров'я особистості ґрунтується на філософських, психолого-педагогічних та валеологічних дослідженнях, а саме:

- філософське осмислення духовності (М. Кисельов, С. Кримський, В. Кулініченко);

- комплексне вивчення складових здоров'я (Г. Апанасенко, М. Амосов, І. Брехман, М. Гончаренко, В. Горашук, В. Казначеев, В. Скумін, О. Савченко);
- психолого-педагогічні аспекти особистості (К. Абульханова-Славська, Т. Алексєєнко, Б. Безсонов, В. Біблер, В. Демиденко, І. Зязюн, М. Каган, В. Оржеховська, Ю. Орлов, Г. Сагач, С. Соловейчик, В. Федотова та інші);
- формування духовного здоров'я в едукативному просторі (М. Гончаренко, І. Конельська, В. Новікова, М. Тесленко, Н. Товстоляк, Г. Шевченко).

У дослідженнях останніх років представлено різноманітні аспекти проблеми формування духовних цінностей, орієнтацій, духовного потенціалу молоді (Л. Айзерман, І. Бех, Н. Заверико, Б. Ільїн, А. Коростельов, Н. Науменко, О. Олексюк, О. Сипченко, С. Харченко, Ю. Шаров та інші).

Але поряд із цим проблема формування ціннісних орієнтацій особистості, а в сенсі нашого дослідження — підлітків, не віднайшла системного вивчення в психолого-педагогічних дослідженнях, виявивши низку суперечностей: у теоретичному обґрунтуванні актуальності формування ціннісних настанов в духовному здоров'ї підлітків та відсутності праць щодо підготовки до втілення їх результатів.

Метою статті є обґрунтування поняття «духовне здоров'я», з'ясування та уточнення сутності понять «духовність», «духовні цінності» через розкриття їхніх відповідних атрибутів та встановлення кореляційних зв'язків між ними в процесі формування духовного здоров'я підлітків.

Проблема духовного здоров'я особистості завжди посідала чільне місце в українській національній виховній системі. До неї зверталися філософи, священники, педагоги та громадські діячі минулого. Зокрема, вона успішно і плідно розв'язувалася вітчизняними педагогами.

Саме поняття «духовне здоров'я» є синтезом, дуальною єдністю двох понять «духовність» і «здоров'я» в системі категорій. Розглянемо генезу та становлення змістових складових понять «цінності», «духовні цінності», «моральні цінності» та їхній взаємозв'язок із поняттям «духовне здоров'я», що виступають важливими елементами сучасного науково-педагогічного дискурсу.

В усі віки виховання духовно багаті людини було пріоритетним напрямом, і таким залишається, адже, як свідчить історія, саме залежно від стану людської духовності процвітали й занепадали народності, держави та імперії. Сучасні вчені стверджують, що духовне здоров'я особистості — це інтегральна якість, спрямована на індивідуальний вияв у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб — ідеальної потреби пізнання та соціальної потреби жити й

діяти для інших. Механізм формування та функціонування духовності зумовлюється системою координат життєвого простору людини.

З педагогічного погляду, духовність трактується як розвиток внутрішніх сил особистості, відповідальності за життя, ієрархії загальнолюдських цінностей, творчості за законами краси. Відомий український педагог О. Вишневецький вважає, що духовність виявляє себе в усіх сферах як стратегічний орієнтир, що без духовності немислима справжня моральність, справжній патріотизм, дійсна демократія, родинність тощо. Поняття духовності він визначає як «скерованість людини до Високого й Вічного. Наявність його в людині й суспільстві засвідчує стан здоров'я і не тільки духовного [4, с. 4].

Особливу увагу розвитку духовності, зв'язку її з моральністю приділяв В. Зеньковський з позицій теософсько-гносеологічного підходу. Він писав, що психологія порівняно мало вивчила моральну сферу особистості, акцентуючи увагу на тому, що треба розвивати в дитині основні моральні почуття — любов до людей (альтруїзм), сором і «почуття совісті», оскільки ці три почуття «вносять в душу моральний досвід, створюють в нас безпосереднє моральне орієнтування» [7, с. 161]. Він порівнює сором, любов до інших людей, роботу совісті з трьома вікнами, скрізь які у душу особистості вливається моральний досвід. Завдяки світлу, який вливається у душу через ці почуття, перед нами постають три об'єкти моральної оцінки, три сфери нашої моральної активності: наша особистість, інші люди, культура.

Велику увагу розвитку духовності у молоді приділяв В. О. Сухомлинський, його підхід і досі є цінним. На думку педагога, поняття «духовний світ», «духовне життя» людини розуміється як «розвиток, формування й задоволення її моральних, інтелектуальних і естетичних запитів та інтересів в процесі активної діяльності» [10, с. 359-365]. В. О. Сухомлинський підкреслював, що «багатство духовного життя особистості залежить значною мірою від того, як глибоко людина не лише розуміє, а й відчуває благородство ідей гуманності, людяності» [там само, с. 218].

Академік НАПН України А. Богуш, досліджуючи розвиток духовності, підкреслює, що мораль — це система поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей, тобто це сфера суб'єктивних уявлень особистості про добро і зло [1].

Сучасний український науковець О. В. Сухомлинська пов'язує духовність з культурою, визначаючи її як складний психічний феномен самоусвідомлення особистості, внутрішнє сприймання, привласнення надбань культури [11].

Вже з короткого екскурсу ми бачимо, що духовність належить до найбільш загальних характеристик людини та її життя. Вона «виступає як ідеал, до якого прагне людина, людство у власному духовному самовдосконаленні» [1, с. 12].

У педагогічному словнику дається таке визначення категорії цінності: «Цінність — позитивна чи негативна значущість об'єктів довкілля для людини, класу, групи, суспільства загалом, що визначається не їх властивостями, а їх залученням у сферу людської життєдіяльності, інтересів і потреб, соціальних відносин» [9, с. 484]. Поняття «цінності» у науковий обіг було введено в 60-х роках ХІХ століття як поняття про «значимість чогось на відміну від існування об'єкта чи його якісних характеристик». Влучно визначає значення поняття «цінності» сучасна дослідниця Т. Бутківська: «Цінності — це системотворче ядро програми, задуму, діяльності і внутрішнього духовного життя людини» [2, с. 146].

Духовні цінності, як зазначає С. Гончаренко, — це витвори людського духу, зафіксовані у здобутках науки, мистецтва, моралі, культури [6, с. 106].

Під моральними цінностями вчені розуміють «по-перше, моральне значення, гідність особистості (групи осіб, колективу) та її вчинків або моральних характеристик суспільних інститутів; по-друге, ціннісні уявлення, що належать до сфери моральної свідомості, — моральні норми, ідеали, поняття добра і зла, справедливості, щастя» [6, с. 341]. В інтерпретації вітчизняних науковців семантичне наповнення дефініції «духовність» розуміється як гармонія душі та тіла, задоволення духовних потреб людини в соціокультурному розвитку суспільства; на нашу думку, це дуальна єдність духовної та тілесної субстанцій з гедоністичним спрямуванням.

Підсумовуючи викладене вище, можна констатувати існування трьох підходів до розуміння духовності: *як альтруїстично спрямованих цінностей буття людини; як прагнення до пізнання істини, добра, краси, любові; як розуміння свого сенсу життя.*

Значимо, що полісемантичне багатство дефініції духовності є досить абстрактним, тому важливо відмітити, як вона реалізується. На думку науковця В. Оржеховської, духовність проявляється в різних сферах розвитку особистості: у когнітивній — через відповідні критерії: допитливість, спостережливість, аналітичність, глибину, критичність, самостійність мислення; у вольовій — через спрямованість, наполегливість, саморегуляцію, самовладання особистості; в емоційній — через такі поняття, як совість, сумнів, любов, надія, каяття, забезпечуючи глибинний зв'язок з усім людством, зі Всесвітом [8, с. 42].

Духовність супроводжується такими високоморальними якостями, як милосердя, співпереживання, взаємодопомога, повага, любов до ближнього. Проявляється духовність через любов: до матері й батька, до дітей, до землі, на якій живе людина. Найвищою рисою прояву духовності, за В. Оржеховською, є любов у найширшому значенні цього слова (до людини, до всього суцього), відчуття якої

здійснюється через проходження таких сходинок: інтересу, турботи, відповідальності, поваги, знань, довіри. Перша сходинка, інтерес — це початок будь-якого зближення в нашому світі. «Турбота — друга сходинка любові, має бути глибокою, щирою, а не показною, поверховою. Третя сходинка передбачає відповідальність, пік досягнення якої, коли людина може й повинна відповідати за кохану людину перед людьми. Любов неможлива без довіри, завершальної сходинки, без чого не може бути істинної любові» [там само, с. 68-69].

До критеріїв духовності, згідно з концепцією науковця, належать такі якості:

- наявність у людини потреби пізнавати світ, себе, сенс життя;
- перевага духовних потреб як мотивів поведінки й діяльності.
- уховний тип поведінки, який виявляється в будь-яких формах емпатії (позитивне ставлення до внутрішнього світу інших людей);
- відчуття єдності із ближніми, з усім людством, гуманне ставлення до природи, всього живого;
- активне прагнення людини до сприймання і творення краси, тобто сформована естетична потреба й естетичне спрямування;
- шанування людиною будь-якої форми життя, усвідомлення своєї єдності із Всесвітом, екоохоронний тип поведінки [там само, с. 41].

Як бачимо, комплекс світоглядно-морально-емпатійних критеріїв має ієрархічну (вертикальну) структуру, де вищим рівнем є когнітивно-естетичні критерії.

Духовність, або духовний світ, особистості формується на основі здоров'я в його особистісному та загальнолюдському вимірах. Здоров'я забезпечує людині не лише високу працездатність, але й помітно впливає на її інтереси, погляди, спосіб мислення. Воно слугує джерелом бадьорості, оптимізму, впевненості в собі. Здоров'я (за визначенням Всесвітньої організації здоров'я) — це стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб і фізичних вад. Водночас духовне здійснює зворотний вплив на фізичний стан і може стати джерелом прагнення до здорового способу життя. Духовні цінності, ідеї та знання стають спонукальною силою, що змінює спосіб життя людини. Можна сказати, що неможливо досягнути духовного здоров'я без підтримання тілесного здоров'я, і навпаки. Порушення людиною гармонії між фізичним і духовним негативно впливає на обидві сфери її життя. Духовна складова людини є основою не тільки її здоров'я, але й благополуччя людей, які її оточують.

Людські цінності властиві кожному, але для того, щоб їх ствердити, система освіти повинна трансформувати культурні, духовні надбання на настанову й поведінку що засновані на моралі, духовності, психологічній єдності [3, с. 5-13].

Проблема формування гармонійного фізичного, психічного розвитку та здоров'я дітей залежить від формування стереотипу здорового способу дитя в процесі виховання, навчання, харчування дітей. Погіршення здоров'я дітей шкільного віку є серйозною комплексною проблемою не тільки медичного, а й педагогічного, соціального характеру. У викладених вище міркуваннях висвітлено підходи різних авторів щодо визначення сутності понять «духовність», «духовне здоров'я», «духовні цінності», але не виділено її особливі риси, властиві саме особистості підлітка. Проведений в контексті досліджуваної проблеми вибірковий аналіз наукових джерел [5, с. 6] дає нам можливість констатувати, що підлітком вважається особистість віком 12-15 років; саме цей вік характеризується об'єктивними змінами в житті школяра: близьким завершенням середньої освіти, необхідністю вибору майбутньої професійної діяльності, розширенням соціальних контактів, формуванням особистісної Я-концепції.

Виокремимо основні суперечності підліткового віку (за В. Сухомлинським): «...це непримиренність до зла, неправди, готовність вступити в боротьбу з найменшими відхиленнями від істини, з одного боку, а з іншого — невміння розібратися в складних явищах життя» [10, с. 331]. Друга суперечність отрочества — підліток хоче бути хорошим, прагне до ідеалу, і водночас не любить, щоб його виховували. Третя суперечність — прагнення самоутвердитись і невміння це зробити. Сферою самовираження має стати навчання, ідейне, духовне життя підлітка.

Загалом діалектику становлення особистості підлітка можна визначити словами В. Сухомлинського: «Це активна, мисляча, діюча особистість, що бачить уже не тільки навколишній світ, а саму себе. Людина в цьому віці заявляє про себе: «Я не хочу, щоб мене вели за руку. Переді мною — висока гора. Це мета мого життя. Я бачу її, думаю про неї, хочу досягти її. Але зійти на цю вершину хочу самотійно... Мені хочеться, щоб усі вважали, що я самотійно, своїми силами доберусь до вершини» [там само, с. 340-341].

Саме у цьому віці відкриваються широкі можливості для формування духовних цінностей через вивчення інших людей заради самопізнання, пізнання себе не лише через сучасників, але і через людей інших культур, епох, поколінь. Провідні психологи та педагоги зазначають, що на формування духовності підростаючого покоління впливає чимало різноманітних умов. Одні вчені розглядають ці умови як фактори, що впливають на розвиток особистості, а інші як обставини. Ми зупинимося на такому визначенні, яке охоплює обидва погляди, адже та чи інша умова, за якої формується духовний світ особистості, є одночасно і фактором, який впливає на це формування.

На нашу думку, основними умовами формування духовного здоров'я підлітків є:

- обов'язкове врахування вікових особливостей учнів;
- зважання на особливості суспільної природи людини, відповідно до виховання особистості в колективі і через колектив та врахування особливостей колективної пізнавальної діяльності;
- активне використання міжпредметних зв'язків для підвищення ефективності навчального процесу та для різнобічності, багатогранності розвитку особистості;
- охоплення всіх природничих та гуманітарних знань; правдиве відображення суспільних досягнень, не допускаючи ні прикрашання, ні очорнення; стимулювання логічного аналізу і порівняння різних поглядів на ті ж
- самі питання, широке використання діалогових методів роботи на уроці;
- формування звички мислити в широкому міждисциплінарному полі знань; усвідомлення загальнолюдських цінностей — поваги прав і свобод особистості, дбайливого ставлення до природи й пам'яток культури, жалю й милосердя до інвалідів, здорового способу життя.

Аналізуючи викладене вище, можемо стверджувати, що шляхами формування духовного здоров'я підлітків є досягнення певного рівня становлення світогляду; формування цілей життя; інтеріоризація загальнолюдських цінностей; формування інтелектуальної сфери шляхом розвитку логіки та інтуїції, які забезпечують культуру емоцій, поведінки. Водночас тільки комплексно досягається цілісність фізичного, психічного, духовного розвитку, жодна сторона не виступає як самоціль, їхній взаємозв'язок спрямований на розв'язання одного завдання — всебічного і гармонійного розвитку особистості.

Таким чином, формування духовного здоров'я підлітків є однією з найважливіших проблем сучасної освіти, успіх в якій значною мірою залежить не лише від майстерності вчителів, але й від самих учнів, рівня трансформації їхньої «Я»-концепції, виявлення ними певного ставлення до дійсності, природи, мистецтва тощо. Це означає, що сучасній школі належить серйозно підійти до формування в учнів духовно-моральних основ здоров'я, а також до створення в навчальних закладах ефективної системи підтримки та активізації духовного здоров'я підлітків.

Надалі дослідження означеної проблеми може здійснюватися у напрямі забезпечення позитивної мотивації у підлітків до формування духовного здоров'я з використанням засобів етнопедагогіки.

Література

1. Богуш А. М. Уроки духовності дітям / А. М. Богуш, В. А. Сучок. — Одеса : СВД Черкасов, 2005. — 126 с.

2. Бутківська Т. В. Ціннісний вимір соціалізації учнів / Т. В. Бутківська // Педагогіка і психологія. — 1997. — № 1. — С. 130-136, 146.
3. Васюк М. М. Психічне і духовне ставлення людини як проблема валеології / М. М. Васюк, Б. Т. Кутько // Валеологія : сучасний стан, напрямки та перспективи розвитку : VIII Міжнар. наук. — практ. конф. : матер. конф. — Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2003 — С. 5-13.
4. Вишневецький О. І. Система цінностей і стратегія виховання (Тезовий виклад) / О. І. Вишневецький // Рідна школа. — 1997. — № 7. — С. 3-5.
5. Выготский Л. С. Психология развития ребенка / Лев Семенович Выготский. — М. : Смысл ; Эксмо, 2006. — 512 с.
6. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко — К. : Либідь, 1997. — 374 с.
7. Зеньковский В. В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии / В. В. Зеньковский. — М. : Изд-во Свято-Владимирского братства, 1993. — 224 с.
8. Оржеховська В. М. Духовність і здоров'я : [навч. посіб.] / В. М. Оржеховська ; АПН України, Ін-т проблем виховання АПН України. — [Вид. 2-ге, допов.]. — Черкаси : [б. в.], 2007. — 216 с.
9. Педагогічний пошук / [упорядкув., пер. з рос. І. М. Баженова]. — К. : Рад. шк., 1988. — 496 с.
10. Сухомлинський В. О. З чого починається громадянин : вибрані твори в 5-ти т. / В. О. Сухомлинський. — К. : Радянська школа, 1979. — Т. 5-1979. — 639 с.
11. Сухомлинська О. В. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. — 2002. — № 4. — С. 14.

В статтє раскрыта суцность понятия «духовное здоровье». Проанализированы понятия «духовность», «ценность», «духовные ценности». Рассмотрена связь духовности с духовным здоровьем. Определена роль школы в формировании духовных ценностей подростков. В статтє представлены педагогические условия, влияющие на формирование аксиологической составляющей духовного здоровья подростков: учет возрастных особенностей учащихся, использование междисциплинарных связей, принцип активности учащихся.

Ключевые слова: *духовное здоровье, духовность, ценность, духовные ценности, моральные ценности.*

V. I. Shutenko

Axiological Aspects of the Formation of Spiritual Health of Adolescents

Pereyaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical University (30 Sukhomlyns'koho Str., Pereyaslav-Khmelnytskyi, Ukraine)

This article deals with the essence of the concept of spiritual health. An analysis of the notions «spirituality», «value», «spiritual values», «moral values» has been done. The connection between spirituality, spiritual health, and values are explored. The article presents pedagogical conditions that influence the formation of the axiological component of spiritual health of adolescents: taking into consideration age peculiarities, the use of interdisciplinary approach, the principle of activity of students. The ways of forming spiritual health of adolescents are analyzed, such as reaching a certain level of worldview, the formation of goals of life, internalization

of human values, the formation of the intellectual sphere by means of logic and intuition to ensure the culture of emotions and behavior.

Thus, the formation of spiritual health of adolescents is one of the most important problems of modern education. It should be noted that success in this case would largely depend not only on the skills of teachers, but also on the students themselves, on the level of their specific attitude to reality, nature, art, etc. This means that the modern school should take seriously the development of students' spiritual and moral foundations of health, as well as the creation of an effective education system to support and enhance spiritual health of adolescents.

Keywords: spiritual health; spirituality; values; spiritual values; moral values.

References

1. Bohush, A. M., Suchok, V. A. (2005). *Uroky dukhovnosti ditiam* [Lessons of Spirituality for Children]. Odesa: SVD Cherkasov.
2. Butkivska, T. V. (1997). Tsinnisnyi vymir sotsializatsii uchniv [Value Dimension of Schoolchildren's Socialization]. *Pedahohika i psykholohia*, 1, 130-136.
3. Vasiuk, M. M., & Kutko, B. T. (2003). Psykhichne i dukhovne stavlennia liudyny yak problema valeolohii [Mental and Spiritual Attitude of Person as a Problem of Valeology]. In *Valeolohiia: suchasnyi stan, napriamky ta perspektyvy rozvytky: Conference Proceedings* (pp. 5-13). Kharkiv: CHNU im. V.N Karasina.
4. Vyshnevskiy, O. I. (1997). Systema tsinnostei i stratehiiia vykhovanni [Value System and Strategy of Education]. *Ridna shkola*, 7-8, 3-5.
5. Vygotskii, L. S. (2006). *Psikhologiia razvitiia rebenka* [Psychology of Child's Development]. Moscow: Smysl; Eksmo.
6. Honcharenko, S. U. (1997). *Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk* [Ukrainian Pedagogical Dictionary]. Kyiv: Lybid.
7. Zenkovskii, V. V. (1993). *Problemy vospitaniia v svete khristianskoi antropologii* [Problems of Education in Christian Anthropology]. Moscow: Izd-vo Sviato-Vladimirskogo bratstva.
8. Orzhehovska V. M. 2007. Dukhovnist i zdorovia [Spirituality and Health] (2nd ed.). Cherkasy.
9. Bazhenova, I. M. (Ed.). (1988). *Pedahohichnyi poshuk* [Pedagogical Research]. Kyiv: Radianska shkola.
10. Sukhomlynskyi, V. O. (1979). Z choho pochynaietsia hromadianyn [How does citizen begin]. In V. O. Sukhomlynskyi, *Vybrani tvory: Vol. 5*. Kyiv: Radianska shkola.
11. Sukhomlynska, O. V. (2002). Kontseptualni zasady formuvannia dukhovnosti osobystosti na osnovi khrystyianskykh moralnykh tsinnostei [Conceptual Foundations of Formation of Personal Spirituality on the Basis of Christian Moral Values]. *Shliakh osvity*, 4, 14.